

**GAZİ SÜLEYMAN PAŞA CAMİİ
ve TÜRBESİ**(bk. SÜLEYMAN PAŞA CAMİİ
ve TÜRBESİ).**GÂZİ b. YÛSUF**

(bk. el-MELİKÜ'z-ZÂHİR, Gâzî).

GAZİANTEPGüneydoğu Anadolu bölgesinde şehir
ve bu şehrin merkez olduğu il.

Güneydoğu Anadolu'nun en büyük il merkezlerinden biri olup Fırat nehrine karışan Sacur çayının yukarı kollarından Ayınleben (Allaben) deresinin üzerinde, Halep'in kuzeyinden itibaren gittikçe yükselerek devam eden yaylanın (Antep yaylası) merkezî bir mevkiinde, deniz seviyesinden ortalama 900 m. yükseklikte engebeli bir arazide tepeler üzerine kurulmuştur. Antep şehri ve bölgesi, en eski devirlerden beri uygun iklim ve mevkii sebebiyle iskâna açık bir saha olarak bilinmektedir.

Tarih. İlkçağ'a ait belli başlı kaynak ve araştırmalarda Antep adına rastlanmamaktadır. Bununla birlikte Antep'in 12 km. kuzeyinde Antep-Maraş yolu üzerindeki Dülük'ün (Doliche) oldukça eski bir mevki olduğu bilinmektedir. Antik devirlerde iktisadî ve siyasî bütün faaliyetlerin yoğun bir şekilde sürdüğü Kuzey Suriye ile Mezopotamya'yı İç Anadolu'ya bağlayan yolların geçtiği yerler o devirlerde Dülük bölgesi olarak anılmaktaydı. Yine Eski ve Ortaçağ'larda Fırat nehrini takip ederek Mezopotamya'dan gelen kervanların bu nehri terkettikleri Birecik ile Maraş arasında bir kavşak noktası da Dülük adıyla bilinmekteydi. Bu kavşak aynı zamanda Urfa, Maraş ve Halep yollarının da kesiştiği yeri teşkil ediyordu. Bugün de Dülük adıyla anılan yere Asurlular Babiğü, Bilabhi, Doluk; Romalılar Dolichenus, Doulichia, Doliche; Bizanslılar ise Tolonbh demekteydiler.

Milâttan önce 1800-1200 yıllarına kadar hüküm süren Hitit Devleti'nin sınırları Dülük ve çevresini de içine almaktaydı. Bölge daha sonra Suriye'nin kuzeyinde kurulan Hitit şehir devletlerinin, ardından da Asurlular'ın hâkimiyetine girdi. Milâttan önce 613-612 yıllarında Medya Kralı Kiyaksar'ın Asurlular'ı mağ-

lûp edip Nînevâ'yı (Ninova) almasıyla Dülük bölgesi, İran'da saltanat değişikliğine rağmen uzun müddet yine İranlılar'ın nüfuz sahasında kaldı. Milâttan önce 334'te Asya seferine çıkan Büyük İskender İssus Savaşı'nı kazanıp Dülük ve bölgesini de sınırlarına kattı. Milâttan önce 190 yıllarında Dülük'e Roma, milâttan sonra 395'ten itibaren de Bizanslılar hâkim oldular. Bizans hâkimiyeti sırasında Dülük ve yöresi Arap sınır bölgesinin önemli bir mevkiini teşkil etmekteydi. Uzun süre bu sınır bölgesinde Araplar'la Bizanslılar arasında mücadeleler devam etti. Muhtemelen bu mücadeleler sırasında Bizanslılar tarafından Dülük yakınlarında bir kale inşa edilmiş ve burası Antep adıyla anılan şehrin ilk çekirdeğini oluşturmuştur. Nitekim Süryânî Mar Yeşua vekâyi'nâmesinde, Selefki takvimiyile 800 yıllarında vuku bulan bir zelzelenin Urfa, Diyarbekir ve Akkâ'yı içine alan bölgede büyük tahribat yaptığını, hatta Fırat nehrinin bazı kollarının sularının kuruduğunu kaydetmektedir. Milâdî 499 yılına rastlayan bu zelzelede Dülük Kalesi'nin ve kasabasının da tahrip olduğu tahmin edilebilir. Bu yüzden Bizans'ın Arap sınır bölgesindeki önemli bir müstahkem mevkiinin yıkılması yeni bir kalenin yapılmasını gerektirmiş ve I. Iustinianos devrinde (527-565) Antep Kalesi inşa edilmiş olmalıdır. Ancak buranın Antep adıyla ne zaman anıldığı tam olarak bilinmemektedir. İlk Arap coğrafyacılarının eserlerinde Dülük adı sık geçerse de Antep (Ayıntab) adının Araplar'ca buraya verildiği söylenebilir. XIII. yüzyıl müelliflerinden Yâkût el-Hamevî'nin ifadesine göre "Aynütâb" sağlam bir kale olup Dülük adıyla anılmaktaydı. Bu ad muhtemelen Haçlı seferleri öncesinde yaygınlık kazanmıştır. Haçlı seferleriyle ilgili vekâyi'nâmelerde Hamtap, Ermeni kaynaklarında Anthaph, diğer bazı kaynaklarda ise Hantab, Entab, Hatab gibi adlandırmalara rastlanır.

Bölge Araplar tarafından ilk defa Hz. Ömer'in kumandanlarından İyâz b. Ganm tarafından İslâm topraklarına dahil edildi. Bu tarihlerde Bizans tahtında Herakleios bulunmaktaydı. Kuzey Suriye, ileri tarihlere kadar Bizanslılar'la Araplar arasında mücadele bölgesi olmakta devam etti. Hârûnürreşid'in, 782 yılında Bizanslılar'dan geri aldığı Kuzey Suriye kaleleri içinde Dülük de vardı. Burasını "avâsım" şehirleri arasında sayan Belâzürî, 169'da (785-86) Hades şehrinin ye-

niden inşası bitince Dülük'ün de dahil olduğu yöredeki bazı şehirlerden 2000 kişinin göç ettirilip buraya yerleştirildiğini yazar (Fütûh, s. 188, 214). Muhtemelen bu tarihten sonra Dülük'ün yerini yavaş yavaş Ayıntab denilen kale almaya başlamıştır.

Türkler'in Anadolu'ya yönelik harekâtları sırasında Türkmenler'den meydana gelen ordusuyla Afşin Fırat'ı geçerek Antep'in kuzeybatısındaki Karadağ'da karargâh kurup geniş fetih harekâtına başladı ve 1067'de kuvvetleriyle önce Antep ve Ra'bân'ı (günümüzdeki Araban) aldı, sonra da Antakya Dukalığı arazisine girdi, pek çok ganimet ve esir topladı. Afşin bu fetihleriyle Suriye bölgesinde Türk hâkimiyetini kesinleştirdi. Alparslan'dan sonra fetihlere girişen Süleyman Şah 1084 yılında Antakya'yı yenedi; bu suretle Halep ve civarıyla Antep kendiliğinden Süleyman Şah'ın idaresine girdi. Nitekim Haçlılar Suriye'ye geldiklerinde Antep bölgesi Suriye Selçukluları'nın idaresinde bulunuyordu. Haçlı kuvvetlerinin bu bölgeye yerleşmesiyle Antep, önce 1098 yılında Urfa Kontluğu'nu kuran Boudouin de Boulogne'a, daha sonra Maraş Kontluğu'na tâbi oldu. Haçlılar zamanında Antep ve Telbâşir bölgenin önemli müstahkem mevkiileriydi.

Haçlı seferleri şiddetini kaybedince, I. Mesud'un damadı olan Atabeg Nüreddin Mahmud Zengî 1149 yılında düzenlediği bir seferle Antep, Telbâşir ve Azâz'ı geri aldıysa da, kuvvetleri mağlûp oldu. Bunun üzerine Sultan Mesud, oğlu Kılıcarşan'la beraber Kuzey Suriye'ye sefer yaptı ve Maraş'ı kuşatarak aldı; ordusu Telbâşir önünde Jocelin'in kuvvetleriyle karşılaştı, fakat Franklar savaşa cesaret edemediler. Bundan sonra Sultan Mesud Kılıcarşan'la beraber 1150 yılında Haçlılar'ın işgalinde bulunan Göksün, Behisni, Göynük, Ra'bân ve Antep şehir ve kalelerini zaptetti.

I. Mesud'un ölümü üzerine (1155) Atabeg Nüreddin Mahmud Zengî Antep ve Ra'bân'ı Selçuklular'dan aldı. II. Kılıcarşan, Nüreddin'den adı geçen şehirleri iade etmesini istediysen de Nüreddin bunu reddederek saldırılarını sürdürdü. Bunun üzerine Kılıcarşan 1157 yılında kuvvetli bir ordu ile gelerek Antep'i kuşattı; surlarını tahrip ederek şehri ele geçirdi; Nüreddin Mahmud ise Halep'e çekilmek zorunda kaldı. Ardından Selçuklu Sultanı İzzeddin I. Keykâvus Ha-

lep Emirliği topraklarını almak isteye- rek Samsât emîri olan Eyyübî Meliki el-Melikü'l-Efdal ile birlikte hareket edip 1218 yılında Antep'i aldı. Ancak el-Melikü'l-Efdal'in ihaneti üzerine ordusu bozguna uğrayınca Antep yine Halep Emirliği'nde kaldı.

Bütün Anadolu'yu sarsan Moğol istilâsı önce bu bölgede etkili oldu. 1259'da Hülâgû Suriye seferine çıkıp Halep'i alınca Baycu Noyan'ın 1258'de başlattığı harekât tamamlandı ve Antep bölgesi Moğollar'ın eline geçti. Ancak az sonra Memlük Sultanı Kutuz Moğollar'la mücadeleye girerek 1260 yılında Aynicâ-lût'ta onları yendi; böylece Halep ve Antep bölgesi Memlüklü nüfuzu altına girdi. Moğollar'ı tamamıyla Kuzey Suriye'den uzaklaştırmak isteyen I. Baybars, 1277'de Antep'ten geçerek Elbistan ovasında Muînüddin Süleyman Pervâne idaresindeki Selçuklu-Moğol ordusunu mağlûp ederek Kuzey Suriye'yi Moğol baskısından kurtardı.

Bundan sonra Antep ve bölgesi Memlük Sultanlığı ile Maraş ve Elbistan'a hâkim Dulkadiroğulları arasında ihtilâf konusu oldu. Dulkadir Beyliği'nin kurucusu olan Zeynüddin Karaca Bey Dulkadir ulusunu bir beylik haline getirmiş, aynı zamanda Bozoklar'ın ve Halep Türkmenleri'nin de reisi olmuştu. Antep ve çevresi ise daha fazla Dulkadirli Türkmenleri ile meskûndü.

Bu yüzyılda Dulkadirli-Memlük çatışmaları bölgeyi derinden etkiledi. Mücadeleler sırasında Atabeg Berkuk 1381 Temmuzunda büyük bir orduyu Dulkadirli'ler üzerine sevketti. Tarihçi Bedreddin el-Aynî'nin Antep'e gelişini gördüğü bu ordunun Dulkadirli Halil Bey'in küçük kardeşi Sûlî Bey'in (Sevli ?) idare ettiği kuvvetleri yenmesiyle Antep ve Halep'in kuzey bölgesi Memlük Sultanlığı'nın idaresine geçti. Ancak Sûlî Bey mücadeleyi sürdürdü. Malatya nâibi Mintaş ile de yakın ilişkiler kurup güç ve nüfuz kazandıktan sonra kuvvetleriyle Antep'e gelerek burayı yağmaladı ve kardeşi Osman Bey'i iç kalenin muhasarası için görevlendirdi. Bir ay kadar süren kuşatmada şehre ve halkına çok zarar veren Osman Bey kaleyi zaptedemeyince kuvvetlerini çekip Maraş'a gitti. Bundan bir müddet sonra 792 Şevvalinde (Eylül 1390) Sûlî Bey ve Mintaş orduları ile Maraş'tan gelip Antep'i işgal ederek kaleyi kuşattılar. Bu sırada kardeşi Şehâbeddin Ahmed ile beraber kalede mah-

sur kalan Bedreddin el-Aynî kuşatmayı anlatırken Antep halkının uğradığı zulüm ve eziyetlerden, kendisinin geçirdiği tehlikelerden söz etmektedir. Antep şehrinin işgali ve kalenin kuşatması sürerken Halep Valisi Kara Demirtaş'ın ordusu ile buraya doğru geldiği duyulunca Sûlî Bey ve Mintaş muhasarayı kaldırıp Maraş'a çekildiler.

Dulkadiroğulları ile Memlükler arasında Kuzey Suriye üzerindeki hâkimiyet mücadelesi devam ederken Timur da ordusu ile Güneydoğu Anadolu'ya gelerek Mardin'i kuşattı ve Diyarbakir'i zaptetti. 1400'de önce Behisni'yi ele geçirip Antep'e yöneldi. Şehri zaptederek kaleyi muhasara altına aldı. Timur'un yanında seferlerine iştirak eden Nizâmeddin Şâmî'nin *Zafernâme*'sinde şehrin zaptından sonra bir kısım halkın bağışlandığı, ancak çoğunun kılıçtan geçirildiği, binaların, evlerin yıkılıp yerle bir edildiği belirtilir. Ayrıca Antep Kalesi'ni uzun uzadıya tarif ve tasvir eden Şâmî kalenin çok sağlam olduğunu da yazar.

Timur istilâsının ardından tekrar Memlük idaresine geçen şehir ve yöresi 1418 yılında yeni bir saldırıya uğradı. Akkoyunlu beyi Karayülük Osman Bey, Karakoyunlu topraklarına girerek Mardin'i kuşatıp civarını yağmalamış, Kara Yûsuf'un üzerine gelmesiyle de kaçarak Memlük topraklarına girip Halep'e sığınmış, onu takip eden Karakoyunlu kuvvetlerinden Kara Yûsuf'un oğlu Pîr Budak'ın idaresindeki bir kısım askerler Antep üzerine yürümüşlerdi. Bu harekât duyulunca Antep nâibi ve halkının bir kısmı şehri terkedit kaçtı. Kara Yûsuf'un Memlük sınırlarına girip Antep yöresine gelmesi Kahire'de telâş ve endişeye yol açtı. Karayülük'ün durumunu öğrenmek için Halep'e kadar yaklaşan bir Karakoyunlu birliğini mağlûp eden Halep nâibi Yeşbek, alınan esirlerden Kara Yûsuf'un Antep şehrinde olduğunu öğrendi. Kara Yûsuf askerlerinin bu yenilgisi üzerine Yeşbek'e gönderdiği mektupta Karayülük'ü cezalandırmak için Memlük topraklarına girdiğini belirterek Antep'e gelmiş olduğu için özür diledi. Bir müddet sonra da Memlük topraklarından ayrıldı. Fakat giderken Antep'in çarşı ve pazarlarını yaktığı gibi şehri de askerlerine yağma ettirdi, ayrıca Antep halkından da 100.000 dirhemle kırk at aldı.

Bu tarihlerden sonra yeniden başlayan Dulkadirli-Memlük mücadelesi Os-

manlılar'ın da devreye girmesiyle farklı bir safhaya büründü ve Antep'i de etkiledi. 1467'de doğrudan Memlükler'le savaşa girerek önce Şam nâibi Berdi Bey kumandasındaki orduyu Turnadağı eteklerinde yenen Dulkadirli Beyi Şehsüvar Bey, Memlük Sultanı Kayıtbay'ın Emîr Canibek Kulaksız idaresindeki ordusunu da Antep yakınlarında bozguna uğrattı (30 Mayıs 1468) ve Antep dahil Halep'e kadar olan yerleri kontrolü altına aldı. Ancak az sonra Emîr Yeşbek kumandasındaki bir Memlük ordusuna Antep yakınlarındaki savaşta yenildi. Bunun üzerine Antep yeniden Memlük Sultanlığı idaresine girdi. Alâüddeve'nin beyliği sırasında ise Antep Dulkadiroğulları'nın hâkimiyetinde bulunuyordu. Dulkadiroğulları'nın çok önem verdiği bu şehir, daha önce olduğu gibi Alâüddeve Bey tarafından da imar edildi. Alâüddeve burada kendi adıyla anılan bir cami ile bir maslak (büyük su haznesi) yaptırdı, bunların masrafları için vakıflar kurdu. Dulkadir Beyliği, Osmanlı himayesi altında Şehsüvaroğlu Ali Bey'in idaresine verilirken Memlükler bu fırsattan faydalanarak Antep şehrini tekrar işgal ettiler. Yavuz Sultan Selim'in İran seferi sırasında ve sonrasında Memlük Sultanı Kansu'nun Şah İsmâil'i desteklemesi, Memlük tebaası Sünnî halkın memnuniyetsizliğine sebep oldu. Yavuz Sultan Selim bu hususta geniş bir propagandaya girerek Sünnîler'i Osmanlı tarafına davet etti; Şam ve Halep nâibleri yanında Antep nâibi de bu davete olumlu cevap verdi. Nitekim Osmanlı ordusu Memlük topraklarına doğru ilerleyerek Behisni üzerinden gelip Antep yakınlarındaki Merzüban suyu kenarında ordugâh kurduğu sırada Memlükler'in Antep nâibi Yûnus Bey Osmanlı hizmetine girdi. Yavuz Sultan Selim 20 Ağustos 1516'da Antep'e gelerek üç gün konakladı. Bu suretle Antep şehri Osmanlı Devleti'ne katılmış oldu.

Osmanlı idaresi sırasında Antep'te önemli bir olay meydana gelmedi. Yalnız diğer Anadolu şehirleri gibi burası da XVII. yüzyıldan itibaren zaman zaman Celâlî saldırılarına uğradı; yöredeki bazı nüfuzlu şahsiyetler ve mütegalibenin etkisi altına girdi. Şehir, 1839 Haziranında kısa bir süre için Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa kuvvetleri tarafından işgal edildi. I. Dünya Savaşı'ndan sonra ilk olarak 17 Aralık 1918'de İngilizler şehre girdiler. Yaklaşık bir yıl süren işgalin ardından Fransızlar ile yaptıkları

anlaşma gereği burayı onlara terkettiller (5 Kasım 1919). Gerek Fransızlar'ın gerekse onlarla birlikte hareket eden Ermeniler'in baskı ve zulümleri halkın direnişine yol açtı. Antep-Kilis hattında Şahin Bey liderliğinde büyük bir müdafaa başladı. Onun şehid edilmesinden sonra bu defa Antep çatışmalarına sahne oldu. Antep halkı 1 Nisan 1920'den 7 Şubat 1921'e kadar Fransız kuvvetlerine karşı büyük bir mücadele verdi. Daha sonra direniş kırıldı ve şehri savunan Türk kuvvetleri geri çekildi. Böylece Fransızlar 9 Şubatta şehirde duruma hakim oldular. Türkiye Büyük Millet Meclisi, kendi gücüyle işgale on ay dayanan ve düşmana geçit vermeyen Antep'e 6 Şubat 1921'de gazilik unvanı verdi. Böylece şehir Gaziantep adıyla anılmaya başlandı. Fransızlar Ankara Antlaşması'nın ardından 25 Aralık 1921'de şehri boşalttılar ve Gaziantep iki yıl süren işgalden kurtuldu.

Fizikî, Sosyal ve Ekonomik Yapı. Tepelerle çevrili bir düzlükte kurulan Antep'in ilk çekirdeğini teşkil eden kale bugün Türktepe denilen yükseklikte yer almaktaydı. Şehir muhtemelen bu kale çevresinde gelişme göstermiştir. Eskiçağ'lardan beri kervan yollarının kavşak noktasında yer alması buranın önemini oldukça arttırdığı gibi fizikî bakımdan gelişmesine de yol açmıştır. Antep'li olduğu için "Aynî" lakabıyla tanınan Bedreddin Mahmud burayı bağlar ve bostanlarla çevrili, güzel çarşılarla sahip bir şehir olarak tarif eder ve burada dokuz cami, 120 mescid, yirmi hamam, on beş medrese bulunduğunu yazar. Pek çok ilim adamı toplandığı için de buraya "Küçük Buhara" dendiğini belirtir. Antep'in Timur tarafından zaptını anlatan Nizâmeddin Sâmî ise "Antab" şeklinde andığı şehrin iyi bir mevkide bulunup zahire ve meyvesinin bol, hisarının muhkem olduğunu yazar. Buradaki evleri yıkıp yerle bir eden Timur ordusunun tahribatının izleri Antep'te uzun süre silinmemiş olmalıdır. Memlûk ve Dulkadir hâkimiyetleri dönemlerinde çeşitli defalar tahrir görmesi de muhtemelen bu olayla ilgilidir.

Antep Osmanlı idaresine girdikten sonra fizikî yönden ve nüfus bakımından gelişmesini sürdürdü. 1536 yılında otuz üç, 1543'te yirmi dokuz, 1574'te ise otuz bir mahallesi vardı. XVII. yüzyılda bu sayı otuz iki idi. Bu mahallelerin adlarından esas yerleşmelerin kalenin hemen civarında olduğu anlaşılmaktadır.

Zamanla inşa edilen cami ve mescidler yerleşmeyi daha aşağılara doğru yönlendirdi. XVI. yüzyıl tahrirlerine göre şehrin en kalabalık mahallelerini İbn Şeker, Ali Neccâr, Akyol, İbn Eyyüb, Tarla, İbn Ammî (Câmi-i Köhne), Kozluca, Sikkak, Şehreküstü, Tövbe adlı yerleşme yerleri teşkil ediyordu. Bazı kalabalık mahalleler sokakları ile yazılmıştı. Her sokak bir mescidin adını taşımaktaydı. Meselâ en kalabalık mahalleyi oluşturan İbn Ammî mahallesi Mescid-i Develi, Mescid-i Başıbüyük, Mescid-i Acemoğlu, Mescid-i Câmi-i Köhne, Mescid-i Söfiyân, Mescid-i Ahmed Fakih, Mısırî Şems ve Mescid-i Mağara adlı sokaklardan müteşekkildi. Şehrin toplam nüfusu 1536'da 1856 hâne, 439 bekâr (yaklaşık 9300-9350 kişi), 1543'te 1969 hâne, 490 bekâr (9900 kişi), 1574'te 2969 hâne, 466 bekârdan (15.000 kişi) ibaretti. Antep'in nüfusu bu rakamlara göre giderek artış göstermiş, artış nisbeti otuz yıllık bir dönemde % 50'yi bulmuştur. Bu artışta, nüfusun kendi bünyesi içindeki büyüme etkili olduğu gibi dışarıdan gelenlerin de rolü bulunduğu defterlerdeki kayıtlardan anlaşılmaktadır. Özellikle yöredeki aşiretler bu yerleşmede önemli bir yere sahip görünmektedir. Antep bu haliyle XVI. yüzyılda Halep şehrinde sonra bölgenin nüfus bakımından en kalabalık şehriydi. Bu dönemde Antep iktisadî ve ticarî bakımdan da ön plana çıkmıştı. Şehirde pek çok ticarethane ve imalâthane vardı, imal edilen mallar civar bölgelere sevkediliyordu. 1536 tarihli deftere göre şehirde en az 225 kişi çeşitli meslek dallarıyla uğraşıyordu. Ticaretin ölçüsü olan pazar vergileri (bâc-ı bâzâr) 100.000-136.000 akçelik bir kapasiteye sahipti. Kapana gelen mallardan alınan vergi hacmi ise 25.000-33.000 akçe arasındaydı. Vergi gelirlerini gösteren kayıtlara göre şehirde bedesten, kırıhâne, boyahâne dükkânları, kassâr, debbâğ dükkânları, başhâne, şem'hâne, kasap dükkânları gibi büyük işletmeler bulunuyordu. Şehrin vergi geliri miktarı 224.190 akçeden 448.416 akçeye yükselmişti. Bütün bu rakamlar şehrin ticarî önemini açık olarak ortaya koymaktadır. Yine bu yüzyılda şehirde on bir cami vardı. Bunlar Ali Neccâr, Hacı Mûsâ, Debbâğ, Câmi-i Atîk, Tahtalı, Alâüddevle, Kale Camii, Eyyüboğlu (Eyyübzâde, İbn Eyyüb), Kadı Kemâleddin, Şehreküstü adlarını taşıyordu. Mescid sayısı da altmış kadardı. Ayrıca vakıfları mevcut Yahşi Bey Medresesi, Medrese-i Cedîde (İbâni-

si Muhyiddin İbn Şeyh Abdurrahman Erzincânî) adlı iki medrese, dört buk'a, bir sıbyan mektebi, sekiz de zâviye yer alıyordu.

Şehir bu durumunu XVII. yüzyılda da korudu. Evliya Çelebi'nin verdiği bilgilere göre bu yüzyılın ortalarında Antep'te otuz iki mahallede 8067 toprak ve kireç örtülü ev vardı. Bu rakama göre nüfusu yaklaşık 35.000-40.000 civarında olmalıdır. Evliya Çelebi, 140 cami ve mescid içinde arasta meydanındaki Boyacioğlu Camii ile Uzunçarşı'daki Tahtalı Camii'nin büyük mâbedler olduğunu belirttiğinden sonra Ali Neccâr Camii, Eyyübzâde Camii, Molla Ahmed Camii, Müftü Camii, Alaybey Camii, Pişmaniye Camii; Şehreküstü semtinde Ağa Camii, Ramazan Efendi Camii, Şeyh Efendi Camii, Uzunbey Camii, Emîr Camii ve Tabakhâne Camii, Handâniye Camii, Alâüddevle Camii ve İçkale Camii'nin adlarını sayar. Bunların çoğu XVI. yüzyıldaki camilerdir. Ayrıca bu dönemde şehrin dış mahallesini oluşturan Şehreküstü semtinin oldukça genişlemiş olduğu da anlaşılmaktadır. Evliya Çelebi medrese ve dârülhadis, mektep gibi eğitim kurumlarından bahsettikten sonra çarşısında 3900 dükkânı, iki bedesteni bulunduğunu, uzunçarşı ve saraçhâne dükkânlarının üstlerinin kapalı olduğunu da yazar (*Seyahat-nâme*, IX, 352-359).

XVIII. yüzyılda bu durumunu koruyan Antep, XIX. yüzyılda da bölgenin önemli ticaret merkezlerinden biri olmayı sürdürdü. V. Cuinet'e göre şehirde XIX. yüzyıl sonlarına doğru 3815 pamuklu dokuma tezgâhı ve yetmiş boyahâne vardı. Dokuma sektöründe 4000 kadar kadın çalışıyor, hamam takımları, döşemelik dokumalar, kilim, halı, alaca imali yapılıyor; bağcılıkla ilgili yan sanayi kolları bulunuyor, yağ ve sabun imali önemli bir kolu oluşturunuyordu. Şehirde dericilik eskiden beri sanayi kollarının başında yer almaktaydı. Sarı, kırmızı sahtiyan işleniyor ve bunlar Halep, Kilis ve Mısır'a; alaca, bez, abâ, sabun gibi ürünler Anadolu'nun çeşitli yörelerine sevkediliyordu. *Kâmûsü'l-a'lâm*'da Antep'te 2215 bez ve alaca tezgâhı, kırk beş boyahâne, altı yağhâne, biri buharla çalışan on iki değirmen, beş sabunhânenin bulunduğu kayıtlıdır. Bu yüzyılda, işlek kervan yollarının kavşak noktasında bulunması dolayısıyla şehrin ticarî yönden önemi daha da artmıştı. Şehir Maraş'tan Halep'e, Birecik'ten Akdeniz kıyılarına, Diyarbakır'dan İskenderun'a ulaşan yolların

kesiştği yerde bulunuyordu. Bu sayede XX. yüzyılın ilk senelerine doğru oldukça gelişmiş bir şehir olup Halep'ten sonra ikinci sırayı almıştı. Söz konusu dönemlerde şehrin nüfus yapısı da buna paralel bir büyüme gösterdi. 1887-1888'de burada 26.000'i müslüman 42.000 kişi, V. Cuinet'e göre ise 30.000'i müslüman 43.000 kişi yaşıyordu.

İdarî Yapı ve Kültürel Hayat. Antep Osmanlı idaresine girdiğinde bir sancak haline getirilip önce Arap vilâyeti adıyla oluşturulan beylerbeyliğe bağlandı. Sonradan Dulkadir beylerbeyliği teşkil edilince buraya katıldı ve bu durumunu XVIII. yüzyıl sonlarına kadar korudu. XIX. yüzyılda ise Halep'e bağlandı. Sancağın XVI. yüzyılın ilk çeyreğine ait tahrirlerine göre Antep dört nahiyeden meydana geliyordu. Bunlar merkez nahiye dışında Telbâşir, Nehrülcevâz (Nehrülcevz) ve Derbsâk (Gündüzlü) idi. Merkez nahiyyede 1304 hâne, 197 mücerred, Derbsâk'ta 813 hâne, 93 mücerred, Nehrülcevâz'da 290 hâne, 6 mücerred ve Telbâşir'de 1346 hâne, 138 mücerred olmak üzere sancakta bu sıralarda toplam 3753 hâne, 434 mücerred (tahminen 20.000 kişi) bulunuyordu. XVI. yüzyılda merkez nahiyyeye bağlı 219, Telbâşir'e bağlı 180 ve Nehrülcevâz'a bağlı elli köy vardı. 1543'te Antep sancağının 36.000'i bulan toplam nüfusu 1574'te

45.000'i geçmişti. Bu nüfusun % 67'si köylerde yaşıyordu. 1574'te önceki tahrirlere göre şehir nüfusunda % 5,14 nisbetinde artış olurken köy nüfusunda aynı nisbette azalma meydana gelmişti. Sancak bu idarî durumunu XIX. yüzyıla kadar sürdürdü. 1818'de kaza haline getirilip Halep'e bağlandı ve XIX. yüzyıl boyunca bir kaza olarak kaldı. 1908'deki düzenlemeler sırasında sancak oldu. 1916'da Halep vilâyetine bağlı Antep sancağı Rumkale, Menbiç ve Maarretün-nûmân adlı kazalardan oluşuyordu; Antep kazasında toplam dokuz nahiye ve 346 köy vardı. 1871'de *Haleb Vilâyeti Salnâmesi*'ne göre Antep kazasında toplam 9742 hânedeki 47.599'u müslüman, 9833'ü hristiyan, 544'ü Müsevî olmak üzere 57.976 kişi yaşıyordu. 1889'da bu nüfus 81.040, 1899'da ise 85.053 oldu. Cuinet, XIX. yüzyıl sonunda Antep kazasının nüfusunu 65.085'i müslüman olmak üzere 86.988 olarak verir. XVI. yüzyılda olduğu gibi XIX. yüzyılda da Antep bölgesinin en önemli geçim vasıtasını ziraat teşkil etmekteydi. Özellikle üzüm bağları oldukça önemli yer tutuyor, fındık ve zeytin üretimi de önem kazanmış bulunuyordu. Ancak en fazla üretimi hububat oluşturmaktaydı.

Antep Ortaçağ'lardan beri parlak bir ilim ve kültür merkezi olmuştur. "Küçük Buhara" adıyla anılan şehirde başta Bedreddin el-Aynî olmak üzere birçok ilim adamı yetişmiştir. İbn Bâli adlı XV. yüzyıl Türk şairi yanında XIX. yüzyılda Mütercim Âsim ve Münib efendilerle Maarif Nâzırı Münif Mehmed Paşa da buralıdır. Öte yandan yine XIX. yüzyılda Antep muhtelif misyonerlerin faaliyetine sahne olmuştur. Burada Fransisken Manastırı ve Amerikalı Protestan misyonerlerin koleji vardı. 1903'te *Maarif Salnâmesi*'ne göre Antep kazasında Protestanlar'a ait iki idâdî, dört rüşdiye, Ermeniler'e ait bir rüşdiye bulunuyordu. Antep'te bugüne ulaşan tarihî eserler arasında kale, Ömeriye Camii, Boyacı (Kadı Kemâleddin) Camii, Eyyüboğlu Camii, Esenbek (İhsan Bey) Camii, Ali Necrâr Camii, Alâüddeve Camii, Tahtalı Camii, Ağa Camii, Handâliye Camii, Alaybey Camii, Hacı Nâsır Camii, Şeyh Fethullah Camii, Tekke Camii, Ramazâniye Medresesi ve muhtelif han ve hamamlar sayılabilir.

BİBLİYOGRAFYA:

BA, TD, nr. 186, 301, 373; TK, TD, nr. 161, 556; Belâzûrî, *Fütûh* (Payda), s. 188, 214, 274; Urfalı Mateos, *Vekâyi'nâme* (trc. H. D. Andreasyan), Ankara 1962, s. 277; Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, IV, 176; Bünderî, *Zübdetü'n-Nusra*

(Burslan), s. 205 vd.; Ebû'l-Ferec, *Târih*, I, 318; II, 321; Süryani Mar Yeşua, *Vakayiname* (trc. Mualla Yanmaz), İstanbul 1958, s. 19, 28; Nizâmüddîn-i Şâmî, *Zafernâme* (trc. Necatî Lugal), Ankara 1949, s. 267, 284; Silahşor, "Fetihnâme-i Diyar-ı Arab be Devlet-i Kahire-i Sultan Selim Han" (nşr. Salahattin Tansel), TV, sy. 17 (1958); Feridun Bey, *Münşeât*, I, 479; Hoca Sâdeddin, *Tâcüt-tevârîh*, II, 331; Kâtib Çelebi, *Cihannûmâ*, s. 566; Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, IX, 352-360; *Kâmûsü'l-a'lâm*, V, 3232; Cuinet, II, 188-191; *Haleb Vilâyeti Salnâmesi* (1315), s. 204; a.e. (1317), s. 19; Hikmet Turhan Dağlıoğlu, *Antep ve Antep Kalesi*, Gaziantep 1930; a.mlf., *Antep Meşahiri*, Gaziantep 1939; Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri*, s. 171 vd.; Ahmet Temir, "Anadolu'da İlhanlı Valilerinden Samağar Noyan", *Fuad Köprülü Armağanı*, İstanbul 1953, s. 495 vd.; Mustafa Güzelhan, *Ayıntab Tarihinden Notlar*, Gaziantep 1959, s. 10, 13 vd.; Nazmi Seygen, *Anadolu Kaleleri*, Ankara 1959, I, 125; Fikret Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, İstanbul 1960, s. 77; W. M. Ramsay, *Anadolu'nun Tarihî Coğrafyası* (trc. Mihri Pektaş), İstanbul 1961, s. 307-309; M. C. Şehabeddin Tekindağ, *Berkuk Devrinde Memlûk Sultanlığı*, İstanbul 1961, s. 72, 84, 87, 94, 97; a.mlf., "Yeni Kaynak ve Vesikaların Işığı Altında Yavuz Sultan Selim'in İran Seferi", TD, sy. 22 (1968), s. 76; a.mlf., "Memlûk Sultanlığı Tarihine Toplu Bir Bakış", a.e., sy. 25 (1971), s. 34 vd.; a.mlf., "Fatih Devrinde Osmanlı-Memlûk Münasebetleri", a.e., sy. 30 (1976), s. 78 vd., not 17; a.mlf., "Kutuz", İA, VI, 1059; Firuzan Kınal, *Eski Anadolu Tarihi*, Ankara 1962, s. 242; Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara 1963, s. 259; Ali Sevim, *Suriye Selçukluları*, Ankara 1965, I, 29; Faruk Sümer, *Karakoyunlular*, Ankara 1967, I, 99 vd.; *Gaziantep Şer'i Mahkeme Sicilleri* (haz. Cemil Cahit Güzelbey), I-IV, Gaziantep 1966-70; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul 1969, s. 117; a.mlf., *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1971, s. 73, 187, 199, 492, 496, 545, 575; E. Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı* (trc. Fikret Işıltan), İstanbul 1970, s. 111; Besim Atalay, *Maras Tarihi ve Coğrafyası*, İstanbul 1973, s. 52 vd.; Işın Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi*, İstanbul 1974, s. 77; Hüseyin Özdeğer, *Onaltıncı Asırda Ayıntab Livası*, İstanbul 1988; Âdile Âbidin, "Aynî'nin İkdülcuman Fî Tarihi Ehlizzeman Adlı Tarihinde Osmanlılara Ait Verilen Malûmatın Tetkiki", *Tarih Semineri Dergisi*, II, İstanbul 1938, s. 121; Enver Çakar, "938 Numaralı Tapu-Tahrir Defterine Göre 1523 Yılında Ayntâb ve Birecik Sancakları", TDA, sy. 94 (1994), s. 112-116; T. H., "Ayıntab", İA, II, 64-67; Marçais — [M. Halil Yıncan], "Aynî", a.e., II, 70; J. H. Mordtmann, "Dulkadirhılar", a.e., III, 654, 656, 658 vd.; K. V. Zetterstéen, "Hâlid", a.e., V/1, s. 143; M. Canard, "Ayntâb", EI² (İng.), I, 791-792. HÜSEYİN ÖZDEĞER

Mimari. Gaziantep Hz. Ömer zamanında İslâm topraklarına katılmış olmakla birlikte şehirde Emevîler'den, Abbâsîler'den ve II. Kılıcarslan zamanında kısasüre (1157) hâkimiyet kuran Selçuk-